

Ali Abad Castle in Sirjan: Spatial Structure, Form, Utilization and Chronology

Zeinab Afzali¹ , Hassan karimian² , Razyeh Shoul Afsharzadeh³

1. Postdoctoral Researcher in Islamic Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (z.afzali1@ut.ac.ir)

2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (hkarimi@ut.ac.ir)

3. M.A. Graduate in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Iran (afsharazeyeh@gmail.com)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 7 May 2024

Received in revised form:
24 November 2024

Accepted: 26 November
2024

Published online: 17
February 2025

Keywords:

*Sirjan, manor castle,
Ali Abad castle, Safavid
period*

ABSTRACT

Geographical features, security needs, and the social structure of the inhabitants of ancient Iran necessitated the construction of enclosed settlements equipped with defense facilities. Ali Abad Castle is one of the large and prominent settlements of the Sirjan plain, whose ruins are located near Shah Abad village. Since no research has been conducted on the castle, the spatial structure, period of prosperity, and social organization of its inhabitants, its picture remains shrouded in ambiguity. This research aims to answer these questions while studying the spatial structure, utilization, and chronology of this settlement: What were the architectural features used in this building, and what was its form and use? Based on the available cultural evidence, to which period does this site belong? To achieve this goal, the study seeks to address the research questions and clarify the construction and prosperity timeline by analyzing the architectural features and cultural findings discovered in the area. This research was conducted using a descriptive-analytical method and field data. The findings indicate that this castle, located in the agricultural lands of the Sirjan Plain, characterized by its spatial arrangement and architectural features, is an example of the manor castles in southeastern Iran. It was constructed during the Safavid period and remained in use until the Qajar periods.

Cite this article: Afzali, Z., karimian, H. & Shoul Afsharzadeh, R. (2024). Ali Abad Castle in Sirjan: Spatial Structure, Form, Utilization and Chronology. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 57 (1), 27-57. DOI: 10.22059/jhic.2024.376262.654483

قلعه علی آباد سیرجان: ساختار فضایی، فرم، کاربری و تاریخ گذاری^۱

زینب افضلی^۱، حسن کریمیان^۲، راضیه شول افشارزاده^۳

۱. نویسنده مسئول، پژوهشگر پسادکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: z.afzali1@ut.ac.ir
۲. استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: hkarimi@ut.ac.ir
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران، رایانامه: afsharrazeyeh@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ویژگی‌های جغرافیایی، نیازهای امنیتی و ساختار اجتماعی ساکنان سرزمین کهن ایران احداث سکونتگاهی محصور و مجهز به تأسیسات دفاعی را ضروری ساخته که قلعه نام گرفته است. "قلعه‌های اربابی" گروهی از قلعه‌های تاریخی کشور بوده که از جهت ساختار فضایی و سازمان اجتماعی بسیار متنوع و قابل مطالعه هستند. "قلعه علی‌آباد" یکی از سکونتگاه‌های بزرگ و شاخص دشت سیرجان بوده که خرابه‌های آن در نزدیکی روستای شاه‌آباد قرار گرفته است. درباره این قلعه تا به امروز پژوهشی انجام نشده و ساختار فضایی، زمان ساخت و رونق آن ناشناخته باقی مانده است. در پژوهش حاضر هدف آن است تا ضمن مطالعه ساختار فضایی، کاربری و گاه‌نگاری این اثر به این پرسش‌ها پاسخ گفته شود که این بنا چه فرم معماری و کاربری داشته است؟ و بر اساس ساختار معماری و شواهد فرهنگی موجود، این بنا به چه دوره‌ای تعلق دارد؟ در نیل به این هدف، تلاش کرده تا ضمن تحلیل شاخصه‌های معماری و یافته‌های فرهنگی مکشوفه از عرصه اثر، به پرسش‌های تحقیق پاسخ گفته و زمان ساخت و رونق بنا روشن گردد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اطلاعات بررسی میدانی قلعه علی‌آباد در مرکز دشت سیرجان انجام شده است. در نتیجه پژوهش، با توجه به موقعیت قرارگیری این قلعه در اراضی کشاورزی دشت سیرجان و چیدمان فضایی و ویژگی‌های معماری این اثر و نیز تاریخ‌گذاری یافته‌های فرهنگی مشخص گردید که این مجموعه، نمونه‌ای شاخص از قلعه‌های اربابی جنوب شرق ایران بوده که در دوره صفویه احداث و تا دوره قاجار مورد استفاده بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹	
کلید واژه‌ها: سیرجان، قلعه‌های اربابی، قلعه علی‌آباد، دوره صفوی.	
استناد: افضلی، زینب؛ کریمیان، حسن و شول افشارزاده، راضیه (۱۴۰۳). قلعه علی‌آباد سیرجان: ساختار فضایی، فرم، کاربری و تاریخ‌گذاری. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۷، (۱)، ۲۷-۵۷. DOI: 10.22059/jhic.2024.376262.654483	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.	© نویسندگان. DOI: 10.22059/jhic.2024.376262.654483

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی پسادکتری با عنوان «منظر فرهنگی دشت سیرجان در دوران تاریخی و اسلامی» به شماره ۴۰۰۱۷۹۴ که با حمایت «صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور» در دانشگاه تهران در حال انجام است.

مقدمه

قلعه‌ها مجموعه‌ای از بناهای معماری هستند که در گذشته برای حفاظت و دفاع از جوامع انسانی ساخته شده‌اند. ویژگی‌های معماری، ساخت برج و بارو و عناصر تدافعی آن‌ها نشان‌دهنده وضعیت اجتماعی، جغرافیایی، سیاسی و فرهنگی مناطق در دوره‌های مختلف بوده است. زیرا در ایران شکل و ساخت آن‌ها با توجه به عملکرد، ویژگی‌های محیطی، اقلیمی و مصالح، دارای نقشه و کاربردهای مختلفی است. قلعه‌ها به دو گونه کلی کوهستانی و جلگه‌ای تقسیم می‌شوند که از لحاظ موقعیت جغرافیایی، ساخت و کاربری آن‌ها در طیف وسیعی از انواع مختلف نظامی و سرحدی، راهداری، حاکم‌نشین و... تقسیم می‌شوند (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶) که شاخصه‌های معماری آن‌ها، با قرارگیری در کنار یکدیگر شاکله‌ی اصلی قلعه‌های ایران را تشکیل داده که در این بناها، وجه نظامی و امنیتی بیشترین اهمیت را دارد (ساریخانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۲). زیرا بسیاری از آن‌ها براساس ساختارهای دفاعی ساخته و برای مواقع ضروری، دارای تأسیسات دفاعی و نظامی بودند. همچنین اغلب به عنوان محل سکونت و برقرار کننده مناسبات اجتماعی در منطقه نیز به شمار می‌روند (زارعی و حیدری‌باباکمال، ۱۳۹۳: ۱۹۹). معماری دروان‌گرای قلعه‌ها ارتباط مستقیمی با جنبه نظامی و امنیتی آن‌ها دارد، زیرا در مواقع حساس نظامی از وابستگی ساکنین قلعه به محیط بیرونی آن، جلوگیری می‌کند (ساریخانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۲). بنابراین تأمین امنیت برای قلعه‌ها جزو ویژگی‌های مهم این گونه بناها است. قلعه‌های دشتی با پلان قبلی و یکپاره ساخته و بیشتر نقش خانه‌های سازمانی را داشته‌اند و از لحاظ شکل و شمایل خارجی مانند سایر قلعه‌ها هستند، با این تفاوت که از نظر پلان داخلی شباهتی به کاروانسرا پیدا می‌کنند. در این نوع قلعه‌ها مالک یا ارباب دستور احداث قلعه و یا حصار و همچنین، احداث واحدهای مشابهی با عنوان خانه برای اسکان رعیت‌هایی را می‌داد که از جایی دیگر به این محل جدید الاحداث منتقل شده‌اند (زارعی و حیدری‌باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۰۵). در این میان در شهرستان سیرجان واقع در استان کرمان که با داشتن موقعیت راهبردی و واقع شدن در مسیرهای مهم جنوب ایران، قلعه‌های تاریخی زیادی از دوران اسلامی برجای مانده که کمتر مورد توجه پژوهشگران معماری و باستان‌شناسی قرار گرفته‌اند. قلعه علی‌آباد یکی از این بناها است که به صورت بنایی مخروطی در نزدیکی روستای شاه‌آباد و تپه تاریخی شاه‌فیروز قرار دارد. از آنجایی که تاکنون هیچ‌گونه پژوهشی درباره این بنا منتشر نشده، نگارندگان سعی کرده‌اند تا براساس یافته‌های باستان‌شناسی، نوع سازه و ویژگی‌های معماری این بنا، نوع کاربری و بازه زمانی ساخت و استفاده از آن را مشخص کنند. همچنین از آنجایی که در هیچ‌کدام از منابع مکتوب تاریخی مربوط به سیرجان از این بنا نامی برده نشده، سعی شده تا با استفاده از مطالعه‌ی معماری و سفال‌های

بدست آمده، این بنا مورد مطالعه دقیق قرار گیرد. پرسش‌های پژوهش این است که ویژگی و شاخصه‌های معماری و کاربری این بنا چیست؟ و این بنا بر اساس شواهد معماری و یافته‌های فرهنگی مربوط به چه دوره زمانی است؟ هدف مطالعه‌ی ویژگی‌های معماری این بنا، تعیین کاربری و تاریخ‌گذاری آن است که با تجزیه و تحلیل داده‌های بدست آمده سعی شده به این مهم دست یابیم. بنابراین موقعیت طبیعی این بنا در دشت سیرجان، دسترسی آن به منابع آبی، برخورداری از زمین‌های کشاورزی و موقعیت ارتباطی آن بررسی شد. در ادامه عناصر اصلی سازنده‌ی آن مطالعه شد تا با تحلیل یافته‌ها و ویژگی‌های معماری بتوان کاربری و تاریخ ساخت این بنا را مشخص کرد. این پژوهش از نوع پژوهش‌های بنیادی بوده و بر اساس ماهیت، پژوهشی تاریخی است که با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای انجام شده است. داده‌های تحقیق در مطالعات میدانی جمع‌آوری شده و از منابع کتابخانه‌ای در تکمیل اطلاعات و تحلیل نهایی بهره‌برداری شده است.

پیشینه پژوهش

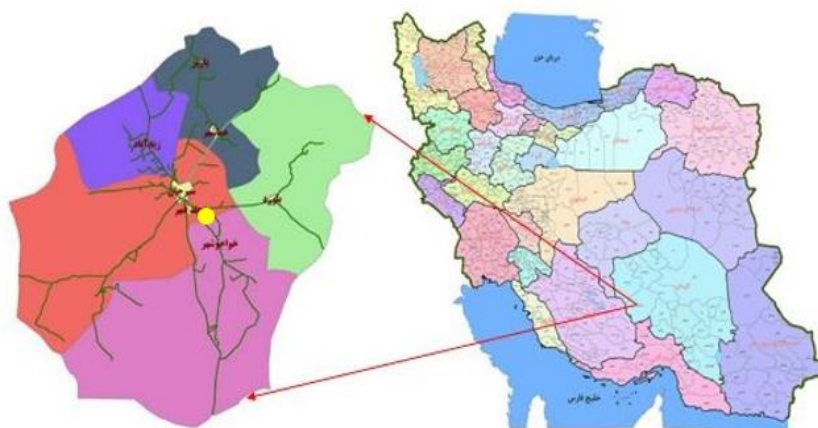
تاکنون پژوهش‌های در زمینه شهر قدیم سیرجان انجام شده (حاتمی: ۱۳۸۰، Morgan & Leatherby, 1987؛ کریمیان و همکاران: ۱۳۹۸؛ افضلی: ۱۳۹۸، کریمیان و افضلی: ۱۴۰۰، افضلی: ۱۴۰۰)، ولی درباره قلعه علی‌آباد تنها پژوهشی که صورت گرفته توسط حاتمی (۱۳۸۰: ۵۰) بوده که به طور مختصر کلیاتی درباره معماری و برخی فضاها و همچنین گمانه‌زنی در اطراف این محوطه بیان داشته که نگارندگان از آن در این مقاله نیز استفاده کرده‌اند، اما پژوهشی علمی در جهت کاربری و تاریخ‌گذاری مشخصی برای این بنا عنوان نکرده‌اند. همچنین در رساله دکتری افضلی نیز اشاره‌ای کلی به معماری این بنا است (افضلی، ۱۳۹۸). پژوهش پیش‌رو در واقع حاصل سه بار بررسی میدانی باستان‌شناسی نگارندگان از این بنا بوده که سعی شده بر اساس یافته‌های این بازدید میدانی و منابع کاربری و تاریخ‌گذاری این بنا را مشخص کنند.

موقعیت جغرافیایی قلعه علی‌آباد در دشت سیرجان

قلعه علی‌آباد^۱ بنایی بزرگ در جهت شمال شرقی - جنوب غربی با پلان منظم و مستطیل شکل است که

۱. قلعه تاریخی دیگری با نام قلعه تاریخی علی‌آباد در دو کیلومتری غرب روستای یام از توابع شهرستان فاروج (خراسان شمالی) و در میان دشتی هموار قرار دارد. این بنا پلانی مستطیلی شکل دارد که علاوه بر چهار برج در گوشه‌ها، دو برج در وسط ضلع غربی و شرقی دارد و با خندقی با عرض ۱۵ متر احاطه شده است. طبق منابع محلی، بنا به دوره صفوی تعلق دارد و تا اواخر قاجار مورد استفاده قرار

در دشت سیرجان و در فاصله دو کیلومتری شمال شرق بنای شاه‌فیروز و سه کیلومتری روستای شاه‌آباد قرار گرفته است (شکل ۱).

شکل ۱. موقعیت شهرستان سیرجان و موقعیت قلعه علی‌آباد با رنگ زرد بر روی نقشه (مرکز آمار ایران: ۱۴۰۲)

ساختار فضایی و ویژگی‌های معماری

قلعه‌ی علی‌آباد مجموعه‌ای است مستطیلی شکل به وسعت تقریبی یک هکتار که از دو بنای خشتی فرم یافته است. دو حصار خشتی با چهار برج مدور در چهار گوشه، هر دو بنا را محصور کرده و سیستم دفاعی مجموعه را تکمیل نموده است (شکل ۲). طول اضلاع این بنا در جهت شمال شرقی - جنوب غربی ۱۲۰ متر و در جهت شمال غربی - جنوب شرقی ۸۵ متر است. در مرکز بنا به واسطه‌ی یک راهروی سرتاسری با ابعاد ۷۷ متر طول و ۵/۵ متر عرض، مجموعه به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌شود که این دو بخش دارای حیاط‌های جانبی بوده که بناها دور آن‌ها ساخته شده‌اند. نحوه‌ی قرارگیری سازه‌ها در دو مجموعه شرقی و غربی به گونه‌ای است که هر کدام از این دو قسمت نیز به طور مجزا به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم شده است که در واقع بنا بر این اساس دارای چهار حیاط است (شکل ۳).

شکل ۲. عکس هوایی قلعه علی‌آباد (سریزدی، ۱۳۹۷)

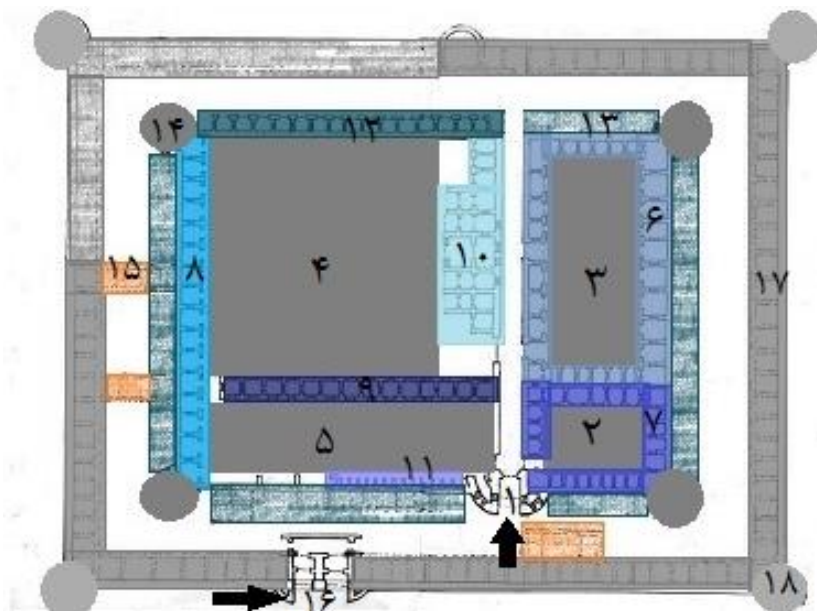
معرفی سازه

الف) جهت

در بررسی معماری بناها در مناطق مختلف ایران، رون^۱ ساختمان اهمیت زیادی داشته است، زیرا رون بناها را بر اساس عوامل اقلیمی همچون طرز تابش خورشید و مسیر وزش بادهای تعیین می‌کردند. در ایران برای جهت‌یابی بناها سه رون اصلی وجود دارد، رون راسته با جهت شمال شرقی - جنوب غربی، رون اصفهانی با جهت شمال غربی - جنوب شرقی و رون کرمانی که جهت شرقی - غربی دارد (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱-۲). رون اصلی قلعه‌ی علی‌آباد رون راسته یعنی در جهت شمال شرقی - جنوب غربی بوده است. در این بنا، جهت تابش خورشید به گونه‌ای است که بهترین میزان دریافت انرژی خورشیدی را طی فصول مختلف داشته، زیرا بهترین طرز قرارگیری ساختمان در مقابل آفتاب در جهت شرقی - غربی است

۱. رون همان جهت ساختمان است. در گذشته با در نظر گرفتن شرایط اقلیمی جهتی را برای شهر یا بنا در نظر می‌گرفتند (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱).

(قبادیان، ۱۳۸۵: ۷). یعنی طول ساختمان باید در این جهت و عرض بنا در جهت محور شمالی- جنوبی باشد. البته از آنجایی که در طی روز در اثر تابش آفتاب درجه حرارت محیط افزایش می‌یابد و هوا و محیط اطراف ساختمان در بعد از ظهر گرمتر از صبح است، لذا بهتر است جهت ساختمان قدری رو به شرق بچرخد تا آفتاب تابستان کمتر به طور مستقیم به سطح غربی بنا بتابد (همانجا). در نتیجه با چرخیدن محور شمالی قلعه علی‌آباد رو به شرق بهترین موقعیت را برای دریافت انرژی خورشیدی فراهم آورده است. از طرف دیگر رون راسته یکی از بهترین جهت‌ها برای دریافت بادهای شمالی است (حمزه‌نژاد، ۱۳۹۴: ۵۱) و از آنجایی که در سیرجان بادهای شمالی اغلب در فصل تابستان می‌وزد (عباس‌نژاد و شاه‌دشت، ۱۳۹۲: ۸۸)، می‌توان گفت موقعیت قرارگیری درست بنا در مسیر باد می‌توانسته از گرمای هوا در تابستان بکاهد و هوا را تهویه کند. ضمن اینکه با توجه به محصور بودن آن و تراکم سازه‌ها در قسمت شرقی و جنوب شرقی، بنا به خوبی در برابر بادهای زمستانی که در سیرجان در جهت شرقی و باد پاییزی که در جهت جنوب شرقی (عباس‌نژاد و شاه‌دشت، ۱۳۹۲: ۸۸) می‌وزیده، مقاومت داشته است.

شکل ۳: -پلان قلعه علی‌آباد: ۱-رودی اصلی، ۲ و ۳- حیاط‌های مجموعه شرقی، ۴ و ۵- حیاط‌های مجموعه غربی، ۶ و ۷- اتاق‌های مجموعه شرقی، ۸ و ۹- اتاق‌های مجموعه غربی، ۱۰- شاه‌نشین، ۱۱- ایوانچه‌ها، ۱۲ و ۱۳- حصار اصلی، ۱۴- برج‌های اصلی، ۱۵- خرابه‌هایی از ساخت و سازهای مابین بنای اصلی و حصار بیرونی، ۱۶- ورودی حصار بیرونی، ۱۷- حصار بیرونی، ۱۸- برج‌های حصار بیرونی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

(ب) مجموعه غربی

در مجموعه‌ی غربی در نیمه‌ی جنوبی، بعد از ورودی و در سمت چپ بیننده تعداد ۱۳ ایوانچه در ابعاد دو متر طول و یک متر و هفتاد سانتی‌متر عمق وجود دارد که هر کدام از آن‌ها دارای طاقچه‌ای عریض و جایی برای گذاشتن پیه‌سوز بوده است. همچنین در دیوار بین ایوانچه‌ها آثاری از آخیه^۱ دیده می‌شود (شکل ۳-۴).

شکل ۴: ردیفی از ایوانچه در دیواره جنوبی مجموعه غربی قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

استفاده از ایوانچه‌ها در دیواره جنوبی ساختمان‌ها از خصوصیات بارز معماری ایرانی است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۴)، زیرا در فصل زمستان دیواره جنوبی بیشترین انرژی خورشیدی را دریافت می‌کند، از این رو با ساختن سایه‌بان یا فضاهایی چون ایوانچه در واقع از شدت گرمای زیاد دیواره جنوبی در فصل تابستان کاسته می‌شود (همان: ۷) تا بتوانند این قسمت را هم قابل استفاده کرده و بیشترین بهره‌وری را از آن ببرند. در وسط نیمه‌ی جنوبی روبروی ایوانچه‌ها و همچنین در ضلع غربی مجموعه‌ی غربی تعدادی اتاق با ابعاد تقریباً یکسان چهار در چهار متر وجود دارد. در نیمه‌ی شمالی این مجموعه یک بنای بزرگ چهارگوش چسبیده به دیوار شرقی که راهرو مرکزی از کنار آن می‌گذرد، فضای شاه‌نشین است که خود از یک ایوان اصلی به همراه دو ایوانچه باریک و همچنین تعدادی اتاق در طرفین ایوان تشکیل شده است. ورودی اتاق‌ها و شاه‌نشین رو به حیاط مجموعه باز می‌شود (شکل ۳). اتاق‌ها دارای فضای ایوان‌دار کوچک با ورودی مرتفع و سقف بیضی شکل هستند. در هر ضلع ورودی اتاق‌ها در ارتفاع پایین و بالا دو مربع کوچک فرو رفته تزئینی تعبیه شده است. نمای ورودی‌ها با اندود گچی به روش برجسته تزئین شده است. داخل اتاق‌ها شواهدی از طاقچه‌های فرو رفته در دیوار دیده می‌شود که برای گذاشتن لوازم مورد نیاز استفاده می‌کرده و هنوز هم این روش در بسیاری از خانه‌های قدیمی و روستاهای اطراف دیده می‌شود.

۱. آخیه: جای بستن ستوران، جای اسب بستن نامیده شده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۷۹؛ پیرنیا، ۱۳۸۴: ۲۳۴).

ج) مجموعه شرقی

این مجموعه در جبهه‌ی شرقی قلعه به شکل کاملاً محصور و درونگرا دارای بیشترین فراوانی فضای اتاق است. این مجموعه بواسطه‌ی دو ردیف اتاق پشت به هم به دو بخش مجزا تقسیم می‌شود؛ دورتادور هر دو حیاط این مجموعه لئاق‌هایی با ابعاد تقریباً یکسان چهار در چهار متر وجود دارد. حیاط جنوبی این قسمت به نسبت حیاط شمالی فضای کمتری را به خود اختصاص داده است، ضمن اینکه در ضلع شرقی حیاط جنوبی ردیفی از لئاق‌هایی دیده می‌شود که به احتمال زیاد از طریق بازشوهایی به هم ارتباط داشته‌اند (شکل ۳ و ۵). در این بخش آثاری از سازه‌های دیگری نیز دیده می‌شود که به دلیل تخریب زیاد نوع سازه و کاربری آن مشخص نیست.

شکل ۵: نمایی از مجموعه شرقی، اتاق‌های این بخش و راهروی سرتاسری (نگارندگان: ۱۴۰۲)

تأسیسات دفاعی

الف) حصار داخلی: حصار یا بارو از مهمترین اجزاء و عناصر قلعه‌ها است که پیشینه ساخت آن در ایران به سه هزار سال پیش می‌رسد (کلایس، ۱۳۸۳: ۱۶۰). داشتن حصار و برج‌های دیده‌بانی و وجود روزنه و تیرکش امکان مناسبی را برای تسلط بر منطقه و حفاظت در برابر هر گونه حمله احتمالی فراهم آورده است. نظام تدافعی، شیوه مقابله با هجوم بیگانگان و خطر از وقایع طبیعی (مانند بادهای سهمگین کویری) تأثیر زیادی در شکل‌گیری سکونتگاه داشته و ساخت حصار و برج‌های دیده‌بانی، استقرار دروازه‌ها در مسیر تردد، برای کنترل رفت و آمد و... همه در جهت دفاع از ساکنان قلعه‌ها بوده است (میرهاشمی‌روته و اصغریان‌جدی، ۱۳۹۰: ۶۹). در نواحی کویری و بخصوص کرمان ساخت حصارها اکثراً از خشت و چینه^۱ بود و به تناسب ابعاد قلعه و اندازه حصارها، چندین برج در گوشه‌های بنا یا در طول حصار ساخته می‌شد که از حصار بلندتر بود. کنگره‌های لبه حصارها امکان پنهان‌شدن و تیراندازی را فراهم می‌ساخت (ذکاء،

۱. به معنی گل رگه رگه (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۳۷۹).

۱۳۷۴:۲۱۳). قلعه علی آباد دارای دو حصار بوده که حصار داخلی با ضخامت چهار متر اطراف بنا کشیده شده که دور تا دور فضای داخلی آن، اتاق‌هایی ساخته‌اند که در ضلع شمالی آن تعداد ۱۵ اتاق دیده می‌شود. در برخی از اتاق‌ها که نسبتاً سالم باقی مانده تعداد شش طاقچه با ابعاد حدودی ۶۵ در ۵۰ سانتی‌متر با عمق ۱۵ سانتی‌متر وجود دارد. در یک قسمت کوچک از این دیواره این حصار بر فضای بالای ایوانچه‌ها تعداد چند حفره دیده می‌شود که احتمال دارد حصار فضاهایی جهت دیده‌بانی داشته و یا این قسمت به صورت دو طبقه بوده، اما متأسفانه به دلیل تخریب کامل قسمت بالایی حصار آثاری از کنگره وجود ندارد. این حصار به برج‌ها متصل می‌شده که از آن در زمان حمله راهزنان و دشمنان برای دفاع از ساکنان قلعه استفاده می‌شده است و ساختار معماری آن بر برج و باروهای بلند آن استوار است (شکل ۳ و ۶).

شکل ۶: نمایی از دیوار داخلی قلعه علی آباد از سمت جنوب (نگارندگان: ۱۴۰۲)

ب) حصار بیرونی: این بنا به جز قسمتی از ورودی حصار تقریباً تخریب شده و اثری از آن نمانده، ولی می‌توان تا حدودی آن را روی زمین و از طریق عکس هوایی ردیابی کرد (شکل ۳ و ۷). باید توجه داشت که جنبه دفاعی بنا برای ساکنین قلعه علی آباد مهم بوده به همین دلیل از دو دیوار و حصار در اطراف آن و ساخت برج‌های دیده‌بانی برای حفاظت بیشتر از قلعه و بخصوص حمله‌های احتمالی استفاده شده است. داشتن دو حصار و ساخت هشت برج در چهار گوشه‌ی آن‌ها به عنوان اصلی‌ترین اجزای معماری- دفاعی قلعه بوده که همه این‌ها در اطراف بنا نشان از کارکرد نظامی - دفاعی این قلعه دارد.

شکل ۷: نمایی باقی‌مانده‌های دیوار خارجی قلعه علی‌آباد از سمت غرب (نگارندگان: ۱۴۰۲)

ج) برج‌ها: برج‌ها از اجزای مهم قلعه‌ها بوده که تعداد و نوع آن‌ها بستگی به ابعاد، وسعت و کارکرد قلعه‌ها در مناطق مختلف داشته است. در نظام دفاعی قلعه‌ها، برج و حصار به هم متصل و به این طریق بنایی مستحکم و نفوذناپذیر را ایجاد کرده که نگهبانان بر روی برج‌ها و دیوار جان‌پناه‌ها از طریق تیرکش‌ها به دشمنان حمله می‌کرده‌اند (رسولی، ۱۳۸۹: ۱۲) قلعه علی‌آباد دارای چهار برج دایره‌ای شکل در چهار ضلع حصار داخلی بوده و بنابر شواهد موجود و با تکیه بر عکس هوایی (سریزدی، ۱۳۹۷) می‌توان گفت حصار بیرونی مجموعه نیز چهار برج داشته است؛ علاوه بر این در دیواره شمالی حصار بیرونی بقایایی از یک نیم برج گرد نیز دیده می‌شود. از سه برج باقی‌مانده از برج‌های اصلی بنا ارتفاع بلندترین قسمت باقی‌مانده یکی از آن‌ها حدود ده متر است؛ قطر این برج از بیرون حدود هشت متر و از داخل چهار متر است، ضخامت دیواره باقی‌مانده از برج حدود یک متر است. برج‌های این مجموعه به صورت دو طبقه بود که سقف طبقه زیرین به شکل گنبد ضربی ساخته شده، در فضای زیرین این برج‌ها سازه‌هایی با کاربری طاقچه دیده می‌شود و در فضای بالایی آثاری از پنجره به ابعاد 30×30 سانتی‌متر وجود دارد که نشان می‌دهد طبقه بالا برای نگهبانی و دیده‌بانی کاربری داشته است. زیرا که دیواره برج‌ها یک فضای پنجره مانند مستقیم با دید به بیرون تعبیه شده است که علاوه بر تأمین روشنایی و دیده‌بانی، به عنوان تیرکش^۱ هم قابل استفاده بوده است (شکل ۸). برج‌های این مجموعه از داخل مجموعه به یک اتاق متصل بوده که احتمالاً راه ورود به برج‌ها از همین اتاق‌ها بوده، زیرا دارای پله هستند، اما راه ورود به طبقه بالا برج‌ها مشخص نیست و احتمال دارد که از طریق پشت‌بام اتاق‌ها به فضای بالای برج‌ها دسترسی داشته‌اند. ضخامت دیوار اتاق‌ها در حدود ۸۰ سانتی‌متر است. بر دیواره‌ی بیرونی برج‌ها نیز شواهدی از آخیه دیده می‌شود.

۱. تیردان، سوراخی که در دیوار قلعه برای انداختن تیر و گلوله به جانب دشمن ایجاد می‌شده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۷۱۹۹).

شکل ۸: برج‌های دیده‌بانی و روزنه و تیرکش‌های قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

(د) خندق: حفر خندق در پیرامون قلعه‌ها از تدابیر دفاعی بوده و هدف از ایجاد آن جلوگیری از نزدیک شدن مهاجمان به باروی قلعه بوده است (ملک‌زاده، ۱۳۷۴: ۶۳۹). در فاصله نزدیک به ۵۰ متری جنوب قلعه علی‌آباد، پشته‌های خاک دیوارمانندی در جهت شرقی-غربی کشیده شده است. طبق گفته مردم محلی این پشته‌های خاک مربوط به دیواره خندق دور قلعه بوده است (شکل ۹).

شکل ۹: آثاری از پشته‌های خاک خندق در نزدیکی قلعه (نگارندگان: ۱۴۰۲)

ورودی یا دروازه اصلی قلعه

ورودی قلعه در ضلع جنوبی بنا در فاصله‌ی ۴۵ متری از برج جنوب غربی و فاصله‌ی ۷۵ متری از برج

جنوب شرقی قرار گرفته است (شکل ۳). آثار باقی مانده از ورودی حاکی از آن است که ورودی این مجموعه به صورت پیش آمده بوده و مصالح اصلی ساخت آن نیز همچون دیگر قسمت‌های بنا از خشت به همراه ملات گل بوده؛ ضمن اینکه در این قسمت شواهد استفاده از گچ نیز دیده می‌شود. دهانه‌ی ورودی این بنا در طول حدود چهارنیم متر است که بعد از گذر از حدود یک فاصله‌ی دو متری یک ورودی به طول دو متر و هفتاد سانتی‌متر وجود دارد؛ که با گذر از این قسمت می‌توان وارد فضای هشتی بنا شد، هشتی با ابعاد چهارنیم در پنج‌ونیم متر تقریباً به شکل مستطیل است، در فضای هشتی بر دیواره هر طرف تعداد دو طاقچه با طاق تزئینی تیزه‌دار با طول یک‌ونیم متر و همچنین تعداد دو طاقچه با ابعاد ۸۰ در ۸۰ سانتی‌متر وجود دارد (شکل ۱۰ و ۱۱).

شکل ۱۰: شماره ۱ ورودی حصار بیرونی، شماره دو ورودی اصلی بنا (نگارندگان: ۱۴۰۲)

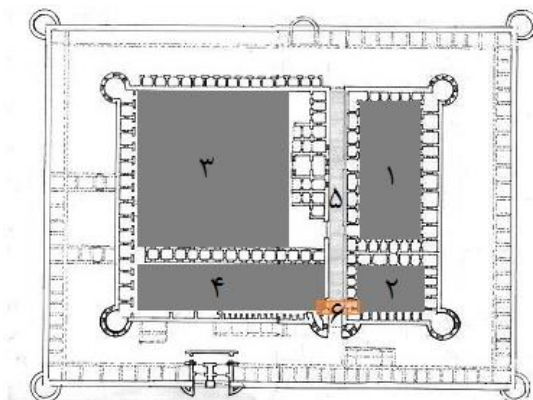

شکل ۱۱: بخشی از فضای داخل هشتی قلعه (نگارندگان: ۱۴۰۲)

حیاط یا میان‌سرای قلعه

پلان و نحوه‌ی قرارگیری فضاهای معماری در قلعه علی‌آباد نشان‌می‌دهد که این بنا به طور کلی شامل چهار حیاط است. در معماری قلعه‌های ایران ایجاد چند حیاط امری رایج بوده و نمونه‌هایی از آن را در قلعه‌های رفیع‌آباد، جمالی و شمس‌آباد می‌توان دید. استفاده از چند حیاط ضمن تفکیک بنا، در تعادل دما

و مقابله با طوفان‌های شن نقش مهمی داشته است (مقبلی‌قرائی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۸). در قلعه علی‌آباد بزرگترین حیاط در نیمه شمالی مجموعه غربی با ابعاد ۶۳ در ۵۰ متر است. در این فضا علاوه بر اتاق‌های سرتاسری فضای شاه‌نشین قرار دارد. این حیاط به واسطه ۱۳ اتاق که به ردیف ساخته شده‌اند، از حیاط دیگر جدا شده است. فضای حیاط جنوبی مجموعه غربی در ابعاد ۶۳ در ۲۰ متر است و بر دیواره جنوبی آن تعداد ۱۳ ایوانچه وجود دارد که احتمالاً در فصول گرم سال کاربرد داشته است. مجموعه شرقی و غربی از طریق یک راهروی سرتاسری از هم جدا می‌شده که راه ورود به حیاط‌های مجموعه شرقی در ابتدای همین راهرو قرار گرفته است، بعد از ورود به مجموعه شرقی وارد یک حیاط نسبتاً کوچک در ابعاد ۲۵ در ۱۲ متر می‌شویم که دورتادور آن اتاق است. نکته‌ی جالب توجه در وسط این مجموعه دو ردیف اتاق پشت بهم دیده می‌شود که فضای این حیاط را از حیاط دیگر جدا کرده است و حیاط بعدی در ابعاد ۲۸ در ۴۰ متر است که دورتادور این فضا نیز اتاق‌هایی ساخته شده است (شکل ۱۲).

شکل ۱۲. موقعیت قرارگیری حیاط‌ها: (۱) حیاط شمالی مجموعه شرقی، (۲) حیاط جنوبی مجموعه شرقی، (۳) حیاط شمالی مجموعه غربی، (۴) حیاط جنوبی مجموعه غربی، (۵) راهرو یا کوچه مابین دو مجموعه (۶) موقعیت راه ورود به دو مجموعه شرقی و غربی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

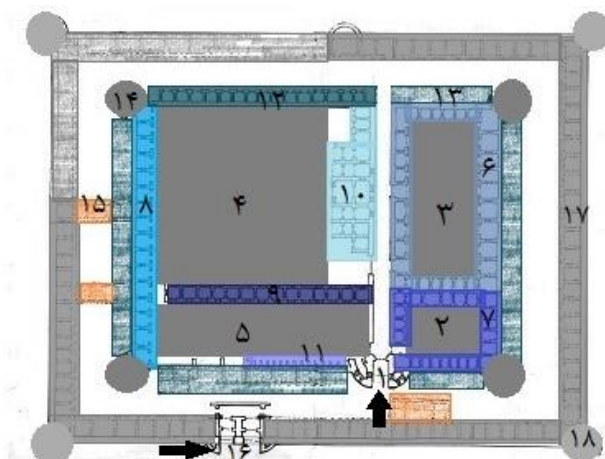
مجموعه شاه‌نشین

فضای شاه‌نشین در مجموعه‌ی غربی و چسبیده به ضلع شرقی حیاط شماره سه قرار دارد که شامل یک ایوان اصلی در مرکز، دو ایوانچه باریک در طرفین آن و تعداد تقریبی ۱۲ تا ۱۶ اتاق است (شکل ۱۳ و ۱۴). ایوان اصلی با این که مخروبه است، اما شواهد موجود نشان می‌دهد که این فضا به گونه‌ای طراحی شده که به کل بنا اشراف داشته و همین موضوع از اهمیت این حکایت دارد. ایوانچه‌های طرفین ایوان مرکزی با طاق تیزه‌دار (از نوع پنج و هفت تند) ساخته شده و با طاق تیزه‌دار معمولی تزیین شده است. در

اینجا ذکر این نکته ضروری است که قوس تند در معماری ایرانی معمولاً برای مرتفع ساختن ایوان‌ها بکار می‌رفته است (زمرشیدی، ۱۳۸۷: ۳۲). در شاه‌نشین علاوه بر مصالح اصلی خشت و گل، از گچ نیز به عنوان مصالح و برای تزئین طاق‌های ایوانچه‌ها و گوشه‌سازی اتاق‌ها استفاده شده است. همچنین در اتاق‌ها از طاقچه (برای قرار دادن وسایل مورد نیاز) و سه‌کنج و در دیوار ایوانچه‌ها سوراخ‌هایی وجود دارد که احتمالاً برای قراردادن پی‌سوز برای روشنایی فضا بهره می‌برده‌اند. با توجه به موقعیت مکانی شاه‌نشین و از آنجایی که در فصل بهار و تابستان بادهای غالب سیرجان از جهت‌های غرب و شمال می‌وزند (عباس‌نژاد و شاهی‌دشت، ۱۳۹۲: ۸۸)، می‌توان گفت فضای شاه‌نشین در فصول گرم سال بهترین موقعیت را داشته، زیرا در این زمان وزش باد باعث تهویه و خنکی هوای این بخش می‌شده است.

شکل ۱۳: نمای روبروی فضای شاه‌نشین (نگارندگان: ۱۴۰۲)

شکل ۱۴: شماره ۱۰ محل قرارگیری شاه‌نشین در قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

اتاق‌های مسکونی و انبارها

در قلعه‌ی علی‌آباد، اتاق‌ها بیشترین فضاهای معماری این مجموعه را تشکیل می‌دهند. بنابر آنچه از بنا

باقی مانده، می‌توان گفت در مجموعه‌ی غربی در دیوار ضلع غربی بنا تعداد ۱۶ اتاق با ابعاد چهار در چهار متر در وسط مجموعه ۱۴ اتاق دیگر با همان ابعاد وجود دارد. ضمن اینکه به این تعداد اتاق‌های مجموعه شاه‌نشین و اتاق‌های مخروبه را نیز می‌توان اضافه کرد. در دو حیاط مجموعه‌ی شرقی بیشترین تعداد اتاق را می‌توان ردیابی کرد؛ در این مجموعه حدود ۵۳ اتاق وجود دارد که اکثر آن‌ها با توجه به اندازه‌گیری طول و عرض دیوارها دارای ابعاد چهار در چهار متر است. اتاق‌های این بنا احتمالاً همگی طاقچه داشته‌اند. در اتاق‌های مجموعه غربی در حیاط شماره ۱ شواهد نشان می‌دهد این اتاق‌ها از طریق بازشوهایی به هم راه داشته‌اند. در هر کدام از این اتاق‌ها هشت طاقچه با ۶۵ سانتی‌متر عرض (طول به دلیل تخریب نامشخص) وجود دارد. نکته‌ی دیگر در این اتاق‌ها ایجاد فضای سه‌کنج در گوشه‌ی اتاق‌ها است که می‌توان احتمال داد، سقف برخی از بناها طاقی شکل یا گنبدی بوده است. همچنین در برخی اتاق‌ها شواهد دو طبقه بودن آن‌ها بر اساس آثار بدست آمده از وجود پله در گوشه‌ای از اتاق برای بالا رفتن به طبقه بالا دیده می‌شود. می‌توان حدس زد اتاق‌های این مجموعه همگی رو به حیاط باز می‌شده است، زیرا این گونه ساخت و ساز در معماری قدیم این منطقه رایج بوده که ورودی اتاق‌هایی که در کنار هم قرار گرفته، همه رو حیاط بوده و علاوه بر راه ورود و خروج، برای تأمین روشنایی، استفاده از فضای حیاط و تهویه هوا نیز کاربرد داشته است. علاوه بر مجموعه‌ی اصلی دورتادور حصار بنا نیز دارای اتاق بوده است. که تعداد ۱۵ اتاق در قسمت شمالی حیاط شماره سه قابل مشاهده است. وجود تعداد زیاد طاقچه در فضای داخلی برخی از اتاق‌های قلعه احتمالاً نشان‌دهنده کاربری آن‌ها به عنوان فضاهای ذخیره‌سازی است و اتاق‌های زیاد پیرامون حیاط مرکزی محل سکونت چندین خانوار بوده است (شکل ۳ و ۱۵).

شکل ۱۵: بخشی از یکی از اتاق‌های قلعه و استفاده از سه‌کنج و طاقچه در آن (نگارندگان، ۱۴۰۲)

مصالح

برای ساخت بناهای تدافعی در اقلیم گرم‌وخشک ایران بیشتر از خشت و چینه استفاده می‌شود، زیرا در این اقلیم، استفاده از خشت باعث تعدیل نوسان دما در طول شبانه‌روز می‌شود (قبادیان، ۱۳۸۵: ۱۴۲) و با

نوسانات دمایی دشت سیرجان تناسب دارد. مصالح این قلعه از خشت و ملات گل و همچنین برای پوشش دیوارها و ساخت سکنج‌ها از گچ استفاده شده است. در این بنا چینه کاربرد زیادی نداشته است و جز چند مورد محدود در دیوارهای حصار شواهدی از آن دیده نمی‌شود. در شاه‌نشین بیشترین آثار استفاده از گچ را می‌توان دید که هم در ساخت و ساز و هم تزئین از آن استفاده شده است. وجود تکه‌های زیاد گچ در کف فضای داخلی شاه‌نشین نشانه پوشاندن آن با این مصالح بوده است. اندازه خشت‌های مجموعه بنای قلعه در ابعاد $۵ \times ۲۰ \times ۲۰$ ، $۲۰ \times ۲۰ \times ۱۵$ ، $۳۰ \times ۲۰ \times ۵$ و $۵ \times ۲۲ \times ۲۲$ ساخته شده است که بین آن‌ها یک تا دو سانتی‌متر ملات گل به کار رفته است.

تزئینات بنا

در این بنا تزئینات قابل توجهی وجود ندارد، جز در چندین مورد که شامل بکارگیری طاقنماهای تزئینی در ایوانچه‌های فضای شاه‌نشین، ایجاد طاقچه با قوس تیز در فضای هشتی بنا و استفاده از گچ برای سفیدکاری و زینت‌دادن به طاقنماها است. همچنین در برخی اتاق‌ها طاقچه‌هایی وجود دارد که ضمن کاربری محدود، جنبه‌ی تزئینی نیز داشته‌اند (شکل ۱۶).

شکل ۱۶: استفاده از گچ در طاق‌ها در ایوانچه‌های فضای شاه‌نشین

شبکه‌های آبرسانی

الف) قنات: قلعه علی‌آباد در زمین‌های کشاورزی قرار دارد و از نظر شیب زمین، امکان انتقال و هدایت آب‌های زیرزمینی توسط فن‌آوری قنات وجود داشته است. در بخش جنوبی شواهد یک حلقه قنات و لوله سفالی در جهت شرقی- غربی دیده می‌شود که احتمالاً آب آن از این قنات تأمین می‌شده است.

مطالعه یافته‌های بدست آمده از محوطه قلعه علی آباد

در بررسی‌های انجام شده قلعه علی‌آباد در مجموع ۱۳۳ قطعه سفال جمع‌آوری شد که مربوط به بازه زمانی دوره ساسانی تا قاجار است. مطالعه‌ی سفال‌های سطحی مشخص ساخت که بیشترین سفال‌های این بخش با ۶۹ قطعه با درصد فراوانی ۵۱ درصد مربوط به سده‌های ۹ تا ۱۳ ه.ق است و در ادامه به ترتیب سفال‌های سده‌های اولیه اسلامی (سده ۱ تا ۵ ه.ق) با ۴۰ درصد، سفال‌های دوره تاریخی (دوره ساسانی) با ۶ درصد و سده‌های ۵-۷ ه.ق با ۱ درصد به ترتیب سفال‌های این محوطه را تشکیل داده است.

گاه‌نگاری با اتکاء به داده‌های منقول

– قطعات سفالی

در بررسی سطحی عرصه قلعه و تا فاصله ۵۰۰ متری از دیوار بیرونی آن قطعات سفالی قابل توجهی جمع‌آوری گردید که می‌توان آن‌ها را در دو گروه بی‌لعب و لعابدار جای داد.

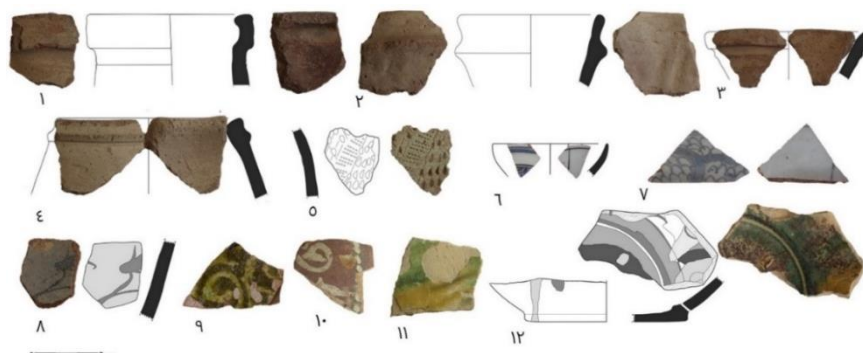
سفال‌های بی‌لعب این بخش در دو گونه ساده و منقوش تقسیم می‌شود که در این جا تنها ۵ قطعه (شکل ۱۷، شماره‌های ۱ تا ۵) به عنوان شاخص برای تاریخ‌گذاری انتخاب شده‌اند. سفال‌های ساده انتخاب شده شامل سفال‌های نخودی و قرمز- نارنجی رنگ هستند که همه به لحاظ نوع قطعه لبه می‌باشند که این سفال‌ها در بافت، کیفیت و نوع آمیزه مشابه و کیفیت متوسطی دارند. خمیره سفال‌ها به خوبی ورز داده شده و بافت متراکمی دارند. در خمیره همه قطعه‌ها از شن‌ریز استفاده شده و فرم کوزه و کاسه دارند. در مجموعه سفال‌های بی‌لعب تعدادی سفال نیز با نقوش کنده و نقوش فشاری وجود دارد که با توجه به قطعه شماره ۵ مشابه سفال‌های شاه‌فیروز و شهر قدیم سیرجان‌اند.

علاوه بر سفال‌های بی‌لعب، تعدادی سفال لعابدار نیز از زمین‌های اطراف و خارج از دیوار قلعه علی‌آباد آن بدست آمد که متنوع بوده و شامل انواع سفال‌های لعابدار تک‌رنگ، گلابه‌ای، لعاب‌پاشیده، اسگرافیاتو^۱ یک‌رنگ و چند رنگ، نقاشی زیر لعاب و آبی و سفید می‌شوند که در این جا تنها ۶ نمونه به عنوان شاخص برای تاریخ‌گذاری انتخاب شده است (جدول ۱- شکل ۱۷، شماره‌های ۶-۱۲)

۱. در این شیوه پس از شکل‌گیری سفال و پیاده کردن طرح بر روی آن، با ابزار نوک تیز شروع به لایه‌برداری از اطراف نقش اصلی می‌کردند تا نقش اصلی در زمینه‌ی سفال به صورت برجسته دربیاید و بعد از آن با لعاب یک یا چند رنگ آن را می‌آراستند. در این نوع سفال از طرح‌های دوران تاریخی ایران مانند نقش عقاب، اسب، شیر و مرغ عنقا استفاده می‌شد (کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۴۶۱).

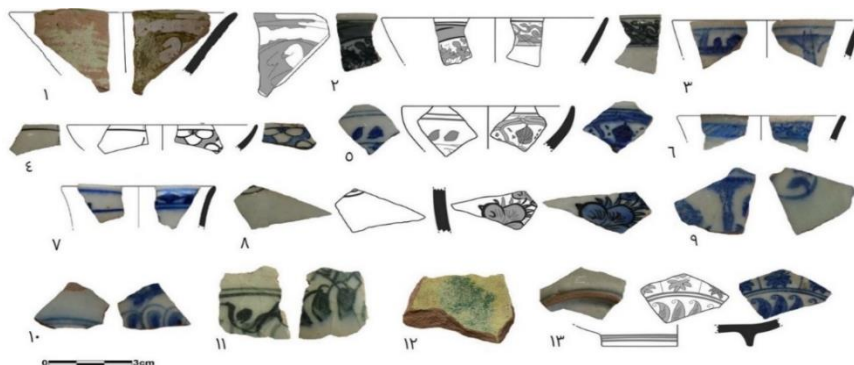
جدول ۱. مقایسه و گاه‌نگاری سفال‌های بخش خارجی قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

شماره	گونه	محل مقایسه	گاه‌نگاری	منبع
۱	قرمز- نارنجی	تل قلعه اسطور، شهر قدیم سیرجان	ساسانی	افضلی و همکاران، ۱۴۰۰:؟، افضلی، ۱۴۰۱: ۹، ش ۵
۲	قرمز- نارنجی	تل میلان، شهر قدیم سیرجان، تل قلعه اسطور	ساسانی	Alden, 1978: fig 6، افضلی، ۱۳۹۸: ۳۵۸، ش ۱۱؛ افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۱، ت ۶ ش ۱۶
۳	قرمز- نارنجی	دارابگرد-سیرم‌شاه، کفریز سیرجان	ساسانی	امیری، ۱۳۹۱: ۱۵۴، افضلی و همکاران، ۱۴۰۱: شکل ۱۳، شماره ۲-۱، افضلی، ۱۴۰۱: ۹، ش ۱۲.
۴	نخودی	شهر قدیم سیرجان، تل قلعه اسطور	ساسانی	افضلی، ۱۳۹۸: ۳۵۷، ش ۶؛ افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۱، ت ۶ ش ۱۱
۵	نخودی با نقش‌کنده	تل قلعه اسطور، غبیرا، باغ‌بمید سیرجان	سده ۴-۶ ه.ق	افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۱، ت ۶ ش ۳۳؛ Bivar et al. 2000: 437، افضلی و خالدیان، ۱۴۰۱
۶	آبی‌وسفید	غبیرا، قلعه رستم سیستان، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	Bivar et al. 2000: 423، کریمیان و سعادتیان، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۱۸
۷	آبی‌وسفید	منطقه‌ی برخوار اصفهان، دستکند سامن، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۵، همتی ارزندیانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۲؛ خلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۲ و ۴
۸	نقاشی زیر لعاب	قلعه رستم سیستان	۶-۷ ه.ق	کریمیان و سعادتیان، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛
۹	گلابه‌ای	تل قلعه اسطور		افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۲، ت ۷، ش ۴۴
۱۰	گلابه‌ای	سیرجان، تل قلعه اسطور، جنوب ایران	سده ۳-۶ ه.ق	افضلی، ۱۳۹۸: ۳۶۶-۳۶۴؛ افضلی و همکاران، ۱۳۹۸: ش ۴۷، Priestman, 2013, 700, PL. 103
۱۱	لعاب‌پاشیده	جیرفت، استخر، سیراف، جنوب ایران، عسکر مکرّم، باغ‌بمید سیرجان	سده ۳-۵ ه.ق	چوبکه، ۱۳۹۱: ۱۰۷؛ امیری، ۱۳۹۱: ۱۳۳؛ Priestman, Whitehouse, 1979: 52, 2013, 697, PL.85؛ افضلی و خالدیان، ۱۴۰۱: 59
۱۲	اسگرافیاتو	تل قلعه اسطور، سیرجان، نرماشیر، غبیرا، قصر ابونصر، بندر شارما، نیشابور، ری	سده ۴-۷ ه.ق	افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۲، ۵۲-۵۳؛ افضلی، ۱۳۹۸: ۳۶۸؛ امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۵؛ Bivar et al. 2000: fig 24.1985: 68-69، whitcomb 402،

شکل ۱۷: نمونه سفال‌های بیرون قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

در داخل حصار قلعه علی‌آباد نیز تعدادی سفال توسط نگارندگان گردآوری شد که شامل سفال‌های بی‌لعب (ساده و نقش‌کنده) و لعاب‌دار (سفال آبی‌وسفید، لعاب‌دار تک‌رنگ، لعاب پاشیده، اسگرافیتو و...) می‌شوند که سفال‌های آبی‌وسفید ۸۰ درصد کل این مجموعه فراوانی دارند. به جز سفال اسگرافیتو و لعاب‌پاشیده که خمیره رسی دارند، خمیره تمام سفال‌های آبی‌وسفید محوطه قلعه علی‌آباد شبه‌چینی است و دارای نقوش گیاهی و هندسی در دو سطح داخلی و خارجی به رنگ آبی روشن یا تیره با خطوط سیاه در زیر لعاب شفاف می‌باشند. در بعضی از این سفال‌ها نقوش آبی سفال بوسیله خطوط مشکی دورگیری شده که از ویژگی‌های سفال‌های تولیدی کرمان بوده است (Golombek, 2003: 262). این گروه بیشتر از لحاظ فرم شامل کاسه و پیاله‌های دهانه باز با پایه‌های حلقوی است (شکل ۱۸، شماره‌های ۲ تا ۱۱ و ۱۳) که از این گونه سفال‌ها از محوطه باغ‌بمید به فراوانی بدست آمده که با توجه به مقایسه‌های انجام شده با محوطه‌های دیگر به بازه زمانی سده‌های ۹-۱۳ هجری قمری تعلق دارند (جدول ۲ و شکل ۱۸).

شکل ۱۸. نمونه سفال‌های فضای داخلی قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

جدول ۲. مقایسه و گاه‌نگاری سفال‌های فضای داخلی قلعه علی‌آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

شماره	گونه	محل مقایسه	گاه‌نگاری	منبع
۱	اسگرافیاتو	شهر قدیم سیرجان		افضلی، ۱۳۹۸: ۳
۲	آبی و سفید	کرمان	۱۰-۱۲ ه.ق	Golombek, 2003: 256
۳	آبی و سفید	منطقه‌ی برخوار اصفهان، دستکند سامن، کرمان	۱۰-۱۲ ه.ق	اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۱؛ همتی‌ارزندانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۲؛ Golombek, 2003: 261
۴	آبی و سفید	یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۲۳۴، شکل ۲۴
۵	آبی و سفید	قلعه رستم سیستان، منطقه‌ی برخوار اصفهان، دشت نیریز، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	کریمیان و سعادتیان، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛ اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۸، مرادی و کریمیان، ۱۳۹۹: ۲۸۶؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۲۴۹، شکل ۴۱
۶	آبی و سفید	منطقه‌ی برخوار اصفهان، دشت نیریز، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۱؛ مرادی و کریمیان، ۱۳۹۹: ۲۸۶؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۷
۷	آبی و سفید	غبیرا	۱۰-۱۲ ه.ق	Bivar et al. 2000: 423
۸	آبی و سفید	غبیرا، همدان	۱۰-۱۲ ه.ق	Bivar et al. 2000: 423؛ زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۲۰
۹	آبی و سفید	قلعه رستم سیستان، دشت نیریز، یزد	۹-۱۱ ه.ق	کریمیان و سعادتیان، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛ مرادی و کریمیان، ۱۳۹۹: ۲۸۶؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۳۵ و شکل ۸۱
۱۰	آبی و سفید	منطقه‌ی برخوار اصفهان، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۷؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۱۶
۱۱	آبی و سفید	کرمان، یزد	۱۰-۱۲ ه.ق	Golombek, 2003: 256؛ میرخلیلی، ۳۹۰: شکل ۱۵، ۲۷۸ شکل ۸۲
۱۲	ل‌عاب پاشیده	تل قلعه اسطور، استخر، یزد، قصر ابونصر، باغ‌بمید سیرجان	سده ۳-۵ ه.ق	افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۲، ش ۴۹؛ امیری، ۱۳۹۱: ۱۳۵؛ Whitcomb, 1985: 84؛ افضلی و خالدیان، ۱۴۰۱
۱۳	آبی و سفید	غبیرا، منطقه‌ی برخوار اصفهان، همدان، کرمان، یزد	سده ۱۰-۱۲ ه.ق	Bivar et al. 2000: 423؛ اسماعیلی‌جلودار و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۱؛ زارعی و شعبانی، Golombek, 2003: 258؛ ۱۳۹۸: ۱۲۰؛ میرخلیلی، ۱۳۹۰: شکل ۲۹

تحلیل داده‌ها: گونه‌شناسی، تعیین کاربری و تاریخ‌گذاری

قلعه علی‌آباد که در دشت سیرجان قرار گرفته، جزو قلعه‌های دشتی ایران است که ساخت بنایی مستحکم با عناصر تدافعی همچون حصار و برج‌های این قلعه عامل مؤثر برای جلوگیری و دفع حمله‌ی راهزنان و ورود دشمن به داخل بنا بوده، زیرا از آنجایی که دشت سیرجان در مسیر راه‌های مهم تجاری قرار داشته و از نظر امنیتی برای جلوگیری از حمله راهزنان، ساخت استحکامات تدافعی برای این بنا و ساکنان آن، امری حیاتی محسوب می‌شده است. همچنین گزارش‌هایی درباره راهزنی و ناامنی مناطق مختلف دشت سیرجان در منابع مکتوب از دوره تیموری تا پهلوی وجود دارد (یزدی، ۱۹۸۷: ۱۱۰-۱۱۱؛ مؤمن کرمانی، ۱۳۸۴: ۱۴۷، ۴۷۷-۴۷۸؛ وزیری، ۱۳۵۲: ۵۵۶، ۶۴۴، ۶۴۷-۶۴۸؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۱۰۶؛ احمدی کرمانی، ۱۳۸۶: ۲۲۴، ۲۳۴؛ کمالی، ۱۳۹۲: ۱۶۰) که می‌توان گفت ساخت دو حصار و برج‌هایی در چهارگوشه ارگ مرکزی و حصار بیرونی در واقع تدابیری در راستای امنیت ساکنان قلعه ایجاد شده است. به نظر نگارندگان جنبه حفاظتی و دفاعی قلعه، علاوه بر اهداف اجتماعی و اقتصادی، بر روند شکل‌گیری و ساخت آن تأثیرگذار بوده است. با توجه به محل قرارگیری و وسعت محوطه، حاصلخیز بودن خاک اراضی اطراف آن و وجود قنات و راه‌های ارتباطی قابلیت بالایی در اسکان و امکان معیشت ساکنان داشته و اقتصاد آن بیشتر برپایه کشاورزی و دامداری بوده است. در واقع قلعه‌هایی با عنوان قلعه‌های اربابی غالباً خارج از محدوده‌ی مسکونی و در کنار مزارعی واقع شده که هر کدام زمین‌های کشاورزی و قنات مستقلی دارند. از این رو محصولات کشاورزی در این قلعه‌ها انبار می‌شد تا امکان حفاظت از آن‌ها نیز وجود داشته باشد. مانند دو قلعه‌ی حسین‌آباد و یکه‌درخت در محدوده‌ی بافران از نمونه قلعه‌هایی هستند که به عنوان قلعه اربابی شناخته شده (ناسخیان و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۱) و از منظر کاربری زراعی مشابه قلعه علی‌آباد هستند. این قلعه دارای نقشه مستطیل شکل با دو مجموعه ساختمانی شرقی و غربی، چهار حیاط و دو حصار در اطراف آن به صورت درون‌گرا ساخته شده و تمامی مصالح بومی و همساز با اقلیم بوده که به دلیل در دسترس بودن، امکان تولید در محل موجب سهولت در ساخت، نگهداری و مرمت و همچنین کاهش هزینه می‌شده است. درون‌گرا بودن قلعه به علت محصور بودن کامل فضاها و ارتباط با واسطه بین بیرون و درون نقش مهمی در امنیت فضای داخلی ایفا می‌کرده است. ویژگی‌های معماری قلعه با داشتن برج‌های نگهبانی، دیوارهای بلند، اتاق‌های سکونت و انبارهای آذوقه امکانات دفاعی مناسبی برای حفاظت از قلعه را فراهم ساخته است. زیرا در زمان حمله و محاصره بنا امکان تأمین آذوقه و آب از طریق آب قنات فراهم باشد و ساکنان در مواجهه با این وقایع مشکلی برای تأمین مایحتاج اولیه خود مانند غلات و آب نداشته باشند. این قلعه اربابی با هدف سکونت خان‌های محلی و اطرافیان و رعیت‌های آن‌ها ساخته شده و به عنوان بنایی با کاربری محل حکومتی امن در گذشته را نیز داشته که در مواقع هجوم و

محاصره احتمالاً برای سکونت اهالی روستاهای اطراف نیز استفاده می‌شده است (جدول ۳). طبق نظر نگارندگان بر اساس سبک‌شناسی و نوع معماری، استفاده از مصالح، شیوه و چگونگی اجرای طاق‌ها می‌توان گفت در دوره صفوی ساخته شده است. از دیگر دلایل مهم منسوب کردن این بنا به دوره صفوی مطالعه سفال‌های سطحی بنا است، زیرا اکثر سفال‌های داخل بنا از نوع سفال‌های آبی‌وسفید است که کاملاً قابل مقایسه با سفال‌های محوطه باغ‌بمید سیرجان، کرمان، یزد اصفهان و مناطق دیگر ایران در دوره صفوی است. از نکاتی که باید درباره سفال‌های این محوطه مورد توجه قرار داد، این است که سفال‌های مربوط به بازه زمانی از دوره ساسانی تا سلجوقی که انواع سفال‌های بی‌عاب و لعابدار را در بر می‌گیرد، اغلب در خارج از دیوارهای قلعه و در داخل زمین‌های کشاورزی اطراف این محوطه و به مقدار بسیار کم از داخل قلعه جمع‌آوری شده‌اند، که به نظر می‌رسد این سفال‌ها از شهر قدیم سیرجان یا جای دیگری به این مکان منتقل شده‌اند، زیرا در کاوش‌های باستان‌شناسی که حاتمی در اطراف قلعه انجام داده‌اند، اشاره کرده‌اند که کاوش‌های باستان‌شناسی که در اطراف قلعه انجام دادند در ۳۰ سانتی‌متری به خاک بکر رسیده و این سفال‌ها به همراه خاک‌هایی که برای تقویت زمین‌های کشاورزی آورده شده و در اطراف قلعه پخش شده‌اند (حاتمی، ۱۳۸۰: ۶۲) در واقع این سفال‌ها هیچ ارتباطی به این بنا و تاریخ ساخت آن ندارند. بنابراین برای تاریخ‌گذاری قلعه علی‌آباد باید بر اساس سفال‌های داخل قلعه و همچنین معماری و ویژگی‌های آن کمک گرفت و با توجه به سفال‌های داخل قلعه که نزدیک به ۸۰ درصد سفال‌ها از گونه آبی‌وسفید سده‌های متأخر اسلامی (سده ۹-۱۳ ه.ق) را در برمی‌گیرند، مبنای تاریخ‌گذاری بنا قرار داده شد. همچنین قرارگیری این بنا در زمین‌های زراعی و بُعد حفاظتی آن با توجه به ارتفاع مناسب و داشتن برج و باروهای مستحکم، قلعه دشتی از نوع قلعه‌های اربابی دوره صفوی بوده که به احتمال تا دوره قاجار نیز از آن استفاده شده است.

جدول ۳: ویژگی و عناصر معماری قلعه اربابی علی آباد (نگارندگان: ۱۴۰۲)

کاربری بنا: مسکونی - اربابی	قدمت: صفویه تا قاجار	
قرارگیری بنا و محل ساخت	بدون سکوسازی و مستقیم روی سطح زمین در زمین‌های کشاورزی	
عناصر و ساختارهای معماری	ویژگی‌ها و فرم‌ها	توضیحات
نقشه و جهت قرارگیری بنا	منظم و مستطیل شکل	جهت بنا: شمال شرقی - جنوب غربی
حصار	۲ حصار اطراف قلعه	با ارتفاع حداقل ۱۰ متری
برج‌ها	۸ برج پلان مدرو و فرم استوانه‌ای	داشتن تیرکش و روزنه، و قرارگیری در جهت‌های اصلی قلعه
شاه‌نشین	در مجموعه‌ی شرقی	یک ایوان اصلی در مرکز و دو ایوانچه در اطراف با تعدادی اتاق با سفیدکاری و تزیین با گچ
اتاق‌ها و فضاهای انباری	تعداد زیاد اتاق‌ها در این قلعه و اکثراً مربع شکل	احتمالاً استفاده برخی اتاق‌ها برای انبار و دخیره
اجاق و بخاری دیواری	بخاری دیواری دیده نشد احتمالاً ب دلیل تخریب	
حیاط	۴ حیاط در ابعاد مختلف مستطیل شکل	ورودی اتاق‌ها و شاه‌نشین به حیاط باز می‌شده است
راهرو سرتاسری بین دو مجموعه	۷۷ متر طول در ۵/۵ متر عرض	
پنجره و نورگیرها	در دیوار برها و حصار	برای دیده‌بانی و تیراندازی و تأمین روشنایی
تعداد طبقات	برج‌ها دو طبقه	رفتن به بالای برج از سقف اتاق نزدیک برج
مصالح	خشت، ملات گل، چینه	خشت اصلی‌ترین مصالح و ابعاد خشت‌ها - بهره‌گیری از مصالح بوم‌آور
محل قرارگیری بنا	در خارج روستا و دشت و مزارع کشاورزی	زمین‌های حاصلخیز دشت سیرجان
تزیینات	سفیدکاری و تزیین گچ در شاه‌نشین و برخی از اتاق‌ها	هم به عنوان مصالح و هم تزیین در برخی قسمت‌های بنا
تأمین آب قلعه	فناات و چاه	
خندق	در جهت شرقی - غربی	

نتیجه‌گیری

قلعه علی‌آباد یکی از بزرگترین قلعه‌های شناخته شده دشت سیرجان است که بر طبق اصل معماری درون‌گرا ساخته شده و به دلیل شرایط اقلیمی و موقعیت استراتژیکی منطقه، سازندگان و معماران آن بنایی با ویژگی‌های معماری تدافعی از دو حصار که هر کدام چهار برج داشته و دیگر اقدامات امنیتی مثل ایجاد خندق برای محافظت آن استفاده کرده‌اند که ساخت این سازه با این ویژگی‌های شاخص معماری و استحکامی نشان از اهمیت جنبه دفاعی و نظامی آن داشته است. زیرا علاوه بر وضعیت دفاعی آن را یک قلعه امن مسکونی - اربابی در دشت سیرجان قرار داده‌اند. این بنا در مجموع دارای فضاهای حصار و برج‌ها و اتاق‌های نگهداری، دروازه ورودی، خندق، بخش مسکونی (خدمه و رعایا) و شاه‌نشین، حیاط و ... است. با توجه به معرفی بنا، طرح و پلان آن، محل قرارگیری، مصالح و با استناد به تجزیه و تحلیل معماری و یافته‌های باستان‌شناسی بنا مشخص شد که نوع کاربری این بنا یک قلعه اربابی - مسکونی (قلعه‌های دشتی) بوده که در جهت بهره‌مندی از قابلیت‌های منطقه‌ای و استفاده از مزارع و تولیدات کشاورزی ساخته شده است. ساخت آن در زمین‌های کشاورزی و حاصلخیز دشت سیرجان جهت بهره‌گیری از آب‌های زیرزمینی و فناوری قنات برای کشت محصولات بوده، چنان‌که در سده‌های متأخر به دلیل سیاست‌های حکومت مرکزی، روستاهای جدید شکل گرفت و کشاورزی و اقتصاد رونق زیادی یافت. این بنا برخاسته از فرهنگ و مصالح بومی منطقه بوده که خشت اصلی‌ترین ماده ساخت آن است. همچنین از ویژگی‌های منحصر به فرد معماری این قلعه می‌توان به سازه بظاهر ساده، ولی پیچیده آن که با نظمی دقیق در کنار یکدیگر یک فضای مناسب را شکل داده، اشاره کرد. با توجه به ساختار، بررسی معماری و گونه‌شناسی سفال‌های آن، این مجموعه یک بنای قلعه اربابی - مسکونی از دوره صفوی است که احتمالاً تا دوره قاجار استفاده شده و بعد از آن رها و متروک شده است.

منابع

- احمدی کرمانی. یحیی (۱۳۸۶). فرماندهان کرمان، تصحیح محمدابراهیم باستانی‌پاریزی. تهران: علم.
- اسماعیلی جلودار، محمد اسماعیل، مرتضایی، محمد، ملک‌پور شهرکی، زهرا (۱۳۹۹)، گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و گاه‌نگاری پیشنهادی سفال‌های آبی‌وسفید منطقه‌ی برخوار (شمال شهر اصفهان)، *مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی*، (۱)، ۱۷۵-۱۷۵.
- افضلی. زینب (۱۳۹۸). *سیر تحولات فضایی شهر سیرجان در دوران اسلامی*، رساله دکتری. دانشکده ادبیات و علوم انسانی: دانشگاه تهران.
- افضلی. زینب (۱۴۰۰). «تحلیلی در نقد و بررسی نظرات ارائه شده در ارتباط با تحولات شهر سیرجان از ابتدای شکل‌گیری تا دوره قاجار»، *فصلنامه علمی اثر*، ۴۲ (۴): ۶۰۵-۵۸۶.
- افضلی. زینب، خالدیان. ستار (۱۴۰۱). «گونه‌شناسی و گاه‌نگاری یافته‌های سفالی محوطه باغ‌بمید سیرجان از سده‌های اولیه اسلامی تا سده هفتم هجری قمری»، *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۴ (۴)، ۱-۲۷.
- امیرحاجلو، سعید و سقایی، سارا (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونت‌های دشت نرماشیر»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۹ (۸)، ۲۰۷-۲۲۶.
- امیری، مصیب (۱۳۹۱)، بررسی و مطالعه سفال دوران ساسانی و قرون اولیه اسلامی (مطالعه موردی محوطه‌های تاریخی استخر، شهر گور، بیشاپور، سرمشهد و دارابگرد)، دانشگاه تربیت مدرس.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴)، *آشنایی با معماری اسلامی ایران*، تهران: سروش دانش.
- چوبک، حمیده (۱۳۹۱)، «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت»، *مطالعات باستان‌شناسی*، ۴ (۱)، ۸۳-۱۱۲.
- حاتمی. ابوالقاسم (۱۳۸۰). *سیرجان قدیم مرکز صنعت و هنر اسلامی*. کرمان: کرمان‌شناسی.
- حمزه‌نژاد، مهدی و ربانی، مریم؛ ترابی، طاهره (۱۳۹۴)، «نقش باد در سلامت انسان در طب اسلامی و تاثیر آن در مکان‌یابی و ساختار شهرهای سنتی ایران»، *نقش جهان*، ۱ (۵)، ۴۳-۵۷.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه‌ی دهخدا*. تهران: مؤسسه‌ی انتشارات دانشگاه تهران: جلد اول و پنجم.
- ذکاء، یحیی (۱۳۷۴)، «مفهوم دژ و ارگ یا هسته مرکزی ایجاد شهرها در ایران»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ، معماری و شهرسازی*، جلد اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- رسولی، هوشنگ (۱۳۸۹)، *ساختار شهرها و برون‌شهرهای کهن*، شیراز: نوید شیراز.
- زارعی، محمدابراهیم، حیدری‌باباکمال، یدالله (۱۳۹۳)، «اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویرلوت»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۴ (۶)، ۱۹۵-۲۱۱.
- زارعی، محمدابراهیم؛ شعبانی، محمد (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان»، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۳ (۸)، ۱۰۹-۱۲۶.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۷۸)، *طاق و قوس در معماری ایران*، تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری.

- ساریخانی، مجید، شریفی‌نیا، اکبر، قنبری، ندا (۱۳۹۱)، «نگاهی نو به قلعه میرغلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده‌ی بنا، قلعه یا کاروانسرا» پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲(۲)، ۱۷۲-۱۶۱.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶)، سفرنامه، ترجمه حسین سعادت نوری، چاپ دوم، تهران: ابن‌سینا.
- عباس‌نژاد، احمد و شاهی‌دشت، علیرضا (۱۳۹۲)، «بررسی آسیب‌پذیری دشت سیرجان با توجه به برداشت بی‌رویه از سفره آب زیرزمینی منطقه»، جغرافیا و آمایش شهری-منطقه‌ای، شماره ۷، ۸۵-۹۶.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۵)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران: دانشگاه تهران.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۸۶). سفال و سفال‌گری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، تهران: ققنوس.
- کریمیان، حسن و سعادتیان، مجتبی (۱۳۹۸)، سازمان فضایی و تحلیل ساختار معماری قلعه رستم‌سیستان، پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۳۶، ۹۳-۱۱۴.
- کریمیان، حسن، پوراحمد، احمد و افضلی، زینب (۱۳۹۸)، «سیر تحولات فضایی شهر سیرجان در دوران اسلامی ب‌اتکاء به شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب تاریخی» شهرهای ایرانی-اسلامی، ۱۰ (۳۸)، ۵۳-۶۹.
- کریمیان، حسن، افضلی، زینب (۱۴۰۰)، «شهر سیرجان یکی از مراکز مهم شیشه‌گری جنوب شرق ایران در سده‌های اولیه دوران اسلامی: طبقه‌بندی و گونه‌شناسی شیشه‌های شهر قدیم سیرجان»، مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳ (۳)، ۲۶۵-۲۸۶.
- کلایس، ولفرام (۱۳۸۳)، قلاع در معماری ایران دوره اسلامی، گردآوری محمدیوسف کیانی، تهران: سمت.
- کمالی، مریم (۱۳۹۲)، اسناد پارلمانی انگلستان (کرمان ۱۹۱۲-۱۹۱۳) اسناد بهارستان، شماره ۱، ۱۵۹-۱۷۳.
- گزارش ثبت ملی قلعه علی‌آباد فاروج (۱۳۸۴)، میراث فرهنگی استان خراسان شمالی، بجنورد، منتشر نشده.
- مرادی، حسن، کریمیان، حسن، ۱۳۹۹، «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های دوران اسلامی دشت نیریز»، مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲(۳)، ۲۷۱-۲۷۹.
- مقبلی‌قرائی، فریده، امیرحاجیلو، سعید و سقایی، سارا (۱۳۹۶)، «مطالعه و تحلیل باستان‌شناسی استحکامات نظامی- دفاعی دوران اسلامی در دشت نرماشیر کرمان»، مطالعات تاریخ فرهنگی، ۱۲۵-۱۵۵.
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵)، قلاع و استحکامات نظامی، (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۷۴)، «پایتخت‌های ماد»، پایتخت‌های ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، میراث فرهنگی کشور.
- مؤمن کرمانی، ملا محمد (۱۳۸۴)، صحیفه الارشاد، تصحیح محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: علم.
- میرخلیلی، صفورا (۱۳۹۰)، «مطالعه سفالینه‌های آبی‌وسفید مکشوفه از بافت تاریخی یزد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- میرهاشمی روته، اصغریان‌جدی، احمد (۱۳۹۰)، «تأثیر دفاع غیرعمل در شهرهای کهن و نوین»، مجله‌آبادی، ۶۸-۷۹.
- ناسخیان، شهریار، مهدی، سلطانی و محمود، ستایش‌مهر (۱۳۹۶)، «گونه‌شناسی و تحلیل قلاع بافران (نابین)»،

مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۱۲-۱۱۰.

وزیری، احمدعلی‌خان (۱۳۵۲)، *تاریخ کرمان*، تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: ابن‌سینا.
 همتی‌ارزندانی، اسماعیل، خاکسار، علی، شعبانی، محمد (۱۳۹۶)، «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره‌ی اسلامی مجموعه‌ی معماری دست‌کند زیرزمینی سامن ملایر»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۳ (۷)، ۱۸۹-۲۰۶.
 یزدی، تاج‌الدین (۱۹۸۷)، *جامع‌التواریخ حسنی*، به کوشش حسین مدرّسی و ایرج افشار، کراچی: تحقیقات علوم آسیای و دانشگاه کراچی.

Alden, Johan R. 1978, "Excavations at Tal-i Malyan: Part 1, A Sasanian Kiln", *Iran* 16, PP.79-92.

Bivar, A. D. H., Fehervari, G., Baker, P. L., Errington, N., Shokoohy, M., Errington, E., & Tyler-Smith, S. (2000). Excavations at Ghubayrā, Iran. School of Oriental & African Studies.

Golombek, L., (2003) The Safavid Ceramic Industry at Kirman, Iran, vol. 41, PP.253-270, Published by: British Institute Of Persian Studies, London.

Morgan, P., & Leatherby, J. (1987). Excavated ceramics from Sirjan. *Syria and Iran: three studies in medieval ceramics, Oxford Studies in Islamic Art IV, Oxford, Oxford University Press, Allan JW, Roberts C*, 23-174.

Priestman, S. 2013. *A Quantitative Archaeological Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean, AD c.400 – 1275*, PhD Thesis, Centre for Maritime Archaeology, University of Southampton.

Whitcomb, D.S. (1985). Before the Roses and the Nightingales. Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz. Metropolitan Museum of Art: New York.

Whitehouse, D. (1979). 'Islamic glazed pottery in Iraq and the Persian Gulf: the ninth and tenth centuries', *Annali, Istituto Orientale di Napoli*, 39: 45-61.

Transliteration

", Iranian Archaeological Research, 19 (8), 207-226.

Abbasnejad, Ahmad and Shahidasht, Alireza (2013), "A study of the vulnerability of Sirjan plain with regard to excessive extraction of groundwater in the region", *Geography and Urban-Regional Planning*, No. 7, 85-96.

Afzali, Zeinab (2011). " An Analysis in Critique and Review of Opinions Presented About the Developments of Sirjan City, Iran, from Its Formation to the Qajar Period", *Athar Scientific Quarterly*, 42 (4): 586-605.

Afzali, Zeinab (2019). The course of spatial developments in the city of Sirjan during the Islamic period, PhD thesis. Faculty of Literature and Humanities: University of Tehran.

Afzali, Zeinab. Khaledian. Sattar (2012). " Typology and Chronology of Pottery Findings in the Bagh-Bamid site of Sirjan from the Early Islamic Centuries to the Thirteenth Century AD", *Archaeological Studies*, 14 (4), 1-27.

- Ahmadi Kermani, Yahya (2007). *Commanders of Kerman*, edited by Mohammad Ebrahim Bastani-Parizi. Tehran: 'Elam.
- Amirhajloo, Saeed and Saghaei, Sara (2018). " Distribution, Continuity and Diversity of Islamic Ceramics in the Settlements of Narmashir Plain, Kerman
- Amiri, Mosayyeb (2012), *Ceramic Style and Cultural Interaction in SASANID and Early ISLAMIC Period, Case Study: (ESTAKHR, SHAHRE GOOR, BISHAPOUR, SAR MASHHAD, DARABGERD)*, Tarbiat Modares University.
- Choubak, Hamideh (2012), " Islamic pottery of ancient city of Jiroft", *Archaeological Studies*, 4(1), 83-112.
- Dehkhoda, Ali Akbar (2008). *Loḡat-nāmeḡ-ye Dehḡodā*. Tehran: Tehran University Press: Volumes One and Five.
- Esmaili jelodar, Mohammad Esmail, Mortezaei, Mohammad, Malekpoor Shahraki, Zahra (2010), *Typology, Classification and Suggested Chronology of the Blue and White Potsherds in the Barkhar Area (North of the Esfahan)*, *Archaeological Studies of the Islamic Period*, 1(1), 157-175.
- Ghobadian, Vahid (2006), *Climatic study of traditional buildings in Iran*, Tehran: University of Tehran.
- Hamzehnejad, Mehdi and Rabbani, Maryam; Torabi, Tahereh (2015), " Wind's Role in Human Health in Islamic Medicine Approach and Its Impact on Locating and Structure of Iranian Traditional Cities", *Naqsh-e-Jahan*, 1(5), 43-57.
- Hatami, Abolghasem (2001). *Old Sirjan, the Center of Islamic Art and Industry*. Kerman: Kermanology.
- Hemmati Azandaryani, Esmail, Khaksar, Ali, Shabani, Mohammad (2017), "Studying and Analyzing the Islamic Potteries from Underground Troglodytic Architecture Complex at Samen, Malayer", *Iranian Archaeological Research*, 13 (7), 189-206.
- Kamali, Maryam (2013), *British Parliamentary Documents (Kerman 1912-1913)*, *Baharestan Documents*, No. 1, 159-173.
- Kambakhshfard, Seifollah (2007). *Pottery and pottery in Iran from the beginning of the Neolithic to the modern era*, Tehran: Qoqnūs.
- Karimian, Hassan and Saadatian, Mojtaba (2019), *Analysis of Spatial and Architectural Structure of Ghale Rostam Based on Archaeological Excavations*, *Journal of Greater Khorasan Studies*, 36, 93-114.
- Karimian, Hassan, Afzali, Zeinab (1400), "Sirjan, One of the Glassmaking Centers in Southeast Iran in Early Islamic Centuries: Classification and Typology of the Glassware of Old City of Sirjan," *Journal of Archaeological Studies*, 13 (3), 265-286.
- Karimian, Hassan, Pourahmad, Ahmad and Afzali, Zeinab (2019), "Spatial Developments of Sirjan During Islamic Period Based on the Archaeological Evidences and the Written Historical Resources," *Iranian-Islamic Cities*, 10 (38), 53-69.
- Kleiss, Wolfram (2004), *Iranian architecture islamic period*, compiled by Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Samt.

- Malekzadeh, Mehrdad, (1995), "Capitals of Media", Capitals of Iran, edited by Mohammad Yousef Kiani, Tehran, Cultural Heritage of the Country.
- Mir Hashemi Rote, Asgharian Jedi, Ahmad (2011), "The Effect of Non-Actual Defense in Ancient and Modern Cities", Abadi Magazine, 68-79.
- Mir Khalili, Safura (2011), "Study of Blue and White Pottery Discovered from the Historical Context of Yazd", Master's Thesis, University of Sistan and Baluchestan.
- Moghbeli Gharai, Farideh, Amirhajiloo, Saeed and Saghaei, Sara (2017), "Study and Archaeological Analysis of Military-Defensive Fortifications of the Islamic Period in the Narmashir Plain of Kerman", Cultural History Studies, 125-155.
- Mollazadeh, Kazem and Mohammadi, Maryam, (2006), Castles and Military Fortifications, (Encyclopedia of Historical Monuments of Iran in the Islamic Period), Tehran: Islamic Culture and Art Research Institute.
- Momin-Kermani, Molla Mohammad (2005), *Ṣaḥīfat ul-Īrṣād*, edited by Mohammad Ebrahim Bastani-Parizi, Tehran: 'Elm.
- Moradi, Hassan, Karimian, Hassan, 2019, "Classification and typology of the Islamic period potteries of Neyriz Plain, Fars Province ", *Archaeological Studies*, 12(3), 271-279.
- Nasekhan, Shahriar, Mehdi, Soltani and Mahmoud, Setayesh-Mehr (2017), "Analysis and Typology of Fortresses Bafran City (Nain)", *Archaeological Studies of Pars*, 110-112.
- National Registration Report of Aliabad Farouj Castle (2005), Cultural Heritage of North Khorasan Province, Bojnourd, n.p.
- Pirnia, Mohammad Karim (2005), *Introduction to Islamic architecture of Iran*, Tehran: Sorouš Dāneš.
- Rasouli, Houshang (2010), *Structure of Ancient Cities and Suburbs*, Shiraz: Navīd Šīrāz.
- sarikhani, Majid, Sharifinia, Akbar, Ghanbari, Neda (2012), " A New Look to the Mir GholamHashemi Castle, the Components of the Building (Castle or Caravansary)" *Iranian Archaeological Research*, 2(2), 172-161.
- Sykes, Percy Molesworth (1957), *Travelogue*, translated by Hossein Saadat Nouri, second edition, Tehran: Avicenna.
- Vaziri, Ahmad-Ali Khan (1973), *History of Kerman*, edited by Mohammad Ebrahim Bastani-Parizi, Tehran: Ībn Sīnā.
- Yazdī, Tājuddīn (1987), *ĵāmī' ul-Tawarīk Ḥasanī*, edited by Hossein Modarressi and Iraj Afshar, Karachi: Asian Studies and University of Karachi Research.
- Zaka, Yahya, (2005), "The Concept of Fortress and Citadel or the Central Core of Creating Cities in Iran", *Collection of Articles of the First Congress of History, Architecture and Urban Planning*, Volume One, Tehran: National Cultural Heritage Organization.
- Zarei, Mohammad Ebrahim, Heydari Baba Kamal, Yadollah (2014), " The Role of the Qajar Fortifications of the Shahdad Region in the Social Security of Western Margins

- of the Lut Desert", Iranian Archaeological Research, 4 (6), 195-211.
- Zarei, Mohammad Ebrahim; Shabani, Mohammad (2019) "Study and Analysis of Pottery Styles from the Beginning of the Islamic Era to the end of the Safavid Period in Hamadan", Parseh Archaeological Studies, 3 (8) 109-126.
- Zommarshidi, Hossein (1999), Arch in Iranian Architecture, Tehran: Urban Development and Urban Development Company.